

І. Борщак

Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії)

«Издавна пожаданий пришель
часть, когда з одной стороны
найяснѣйшій король французскій,
найсильнѣйшій и найпотужнѣйшій в
цѣломъ христіанствѣ непобѣдимый
монархъ противъ Москвы праведною
и слушную высказаль имъ войну...»

(З листа Орлика
до запорожців в 1734 р.)

I

На початку березня 1710 р. в Бендери, новий осідок шведського короля Карла XII й союзних з ним українців, прибув новопризначений до Константинополя французький посол Дезайер, на місце уступаючого Деферріоля. Дезайер спеціально їхав через Бендери, щоби особисто побачитися з Карлом XII, який витримував своє нещастя з душевною величністю, котра робить його нині не менше достойним поваги, як робила раніше в часі його побід.

6 березня Дезайер був перший раз прийнятий королем на аудієнції й заявив, що його пан Людовік XIV дуже цікавиться долею володаря нації, котра все була другом Франції, що він прийме велику участь в інтересах цього володаря. Дезайер дав зрозуміти, що версальський кабінет пропонує посередництво між Карлом XII і царем задля установаження миру*. Карл рішуче відмовився і заявив, що буде продовжувати війну з Москвою, аж поки не поверне старі кордони Швеції, й, що особливо цікаво, «я,— казав король,— маю зобов'язання перед моїми союзниками, королем Станіславом Лещинським¹ і козацькою нацією...». Король порадив при кінці аудієнції Дезайєрові побачитись з Орликом, «що має великий вплив на хана й, таким чином, і на справи Порти».

11 березня 1710 р. Дезайєр склав візит Орликові. В своїй реляції до міністра закордонних справ Торсі посол передав: «Новий запорозький гетьман людина з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації і його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з москалями».

В Бендерах Дезайєр дістав нові інструкції від Торсі. «Як король,— писав останній,— не захоче миритись з царем, треба буде Вам в Туреччині вести політику в контакті з шведським королем. Коли Порта має войовничі наміри відносно Москви, треба буде ще більше підтримати, особливо нині, коли цар² залицяється до царя».

Під час свого перебування в Бендерах Дезайєр кілька разів бачився з Орликом, відбув спеціальну конференцію з старшиною, зійшовся близько з Войнаровським³, що запевняв його, що «ніколи Москва не буде цивілізованою державою».

У Версалі де Торсі довго уникав всякого натяку про козаків у своїх листах, як нараз сталася цікава подія. Якимсь шляхом в руки Карла XII попала копія листа від царя Йосифа до царя Петра. В цім

* Дезайєр мав інструкцію, про яку Рамбо⁴ писав: «Франція Людовіка Великого і Петро Великий продовжували бути ворогами. Цар находив нас скрізь на шляхах своєї амбітності». Патріарх єрусалимський писав цареві: «Французи тут гірше за турків».

листі цісар радив цареві заслати або знищити козаків й заселити Україну німцями. «Тоді вже,— писав цісар,— маючи забезпечений тил, зможе цар підчинити собі Крим й піти навіть і дальше».

В той самий день, як канцлер Карла XII Мюлерн передав французькому послуві зміст перехопленого цісарського листа, до Дезайєра явився Орлик з Гордієнком⁵, попереджені, певно, шведами, і в довгій розмові переконували його, що план цісаря відносно України не є випадковим явищем, що цісар з давніх часів, ще з часів XVII віку, цікавиться могутністю Москви й тому-то він підбиває царя на знищення України й Криму. Якщо другі володарі не втручатимуться, Москва знищить всі козацькі вільності, перетворить Україну в свою провінцію і тим самим зміцнить своє становище на Чорному морі, в Криму, де Франція має такі великі інтереси*. І ось тоді цісар матиме страшного союзника, який облежить йому акцію в Європі. «Отже,— закінчив Орлик,— в інтересах Франції піддержати козацьку націю і я прохаю в. ексцеленцію заступити наші інтереси перед Оттоманською Портою».

Аргументація Орлика дійсно була переконала французького посла, бо того ж дня Дезайєр вислав спеціального кур'єра до свого уряду з реляцією, де передавав про цісарський лист, про візит козаків, з свого боку, підкреслив: «Мотиви козаків заслуговують великої уваги».

Такі ж були думки й де Торсі, бо 28 травня він відповідав Дезайєрові: «В справі ж проекту цісаря відносно України ясно, що це не в інтересах короля. А що тут відомості про те, що діється на Україні й наскільки там дійсно можлива революція, невідомі й темні, прохаю Вас в цих питаннях працювати по Ваших поглядах, пам'ятаючи, що зміцнення Москви не в інтересах короля».

Це була *carte blanche* (тут: повна свобода дій) для Дезайєра, й він виїхав в Царгород з думкою старатися за всяку ціну викликати війну з москалями. Туди Дезайєр прибув 24 червня 1710 р. В перших вже днях йому прийшлося вступити в боротьбу з англійським і голландським послами, що весь час стояли за Московщину. Біля султанського сераю⁶ почалася боротьба між дипломатією французькою і шведською та англійською, австрійською і голландською. Врешті побідив Дезайєр. 15 липня великий візир Алі-паша, москвофіл, був усунений.

Немов для того щоби ще більше роздратувати французький уряд, московський посол Толстой в Константинополі став вимагати собі рівного рангу в церемоніалі при султані поруч з французьким послом. Це було річчю несподіваною й нечуваною в дипломатичних анналах, й Торсі з обуренням писав 16 грудня 1710 своєму представникові: «...Ніколи в світі не було претензії менш мотивованої і більш смішної».

Дезайєр працював в контакті з Понятовським, агентом Карла XII, й висланцями Орлика; посол настоював, щоби сам гетьман приїхав до Константинополя; Орлик вже згодився і мав офіційне запрошення через бендерського сераскира⁷, але з огляду на те, що Карл XII заявився проти цього, Орлик не приїздив. Спільна праця французької шведської й української дипломатії врешті увінчалася повним успіхом, й 10 листопада 1710 р. на нараді дивану⁸ була вирішена війна з москалями. За два дні до цього Андресель, секретар Дезайєра, виїхав в Бендери, щоби на місці слідкувати за подіями. В письмі зі звісткою про вирішення війни Дезайєр «покладав великі надії на хана і на козаків Орлика». Перше, що Андресель застав в Бендерах,— це було святкування в козацькім таборі прапора з короною і літерами «С. XII», що мусив служити для охорони гетьмана. Тоді ж він сповістив: «Козацький гетьман Орлик передерся на Україну».

* Як добре орієнтувалися в міжнародній агітації представники нашої першої еміграції! Дійсно, в XVIII ст. в Криму Франція одна лише була державою, яка там осіла й зависно оберігала свої інтереси.

* * *

Загальновідомі етапи прутської кампанії⁹: як нечисленна московська армія була окружена турками, татарами й козаками, як Петро вважав вже свою справу загубленою й готовився до полону, як великий візир Бостанжим зробив мир «як швець», випустивши царя. В той день, як обмірковувалися преліментарні [попередні] умовини, в квартирі великого візира знаходилися Орлик, Андресель і Понятовський. Андресель вимагав включення в мирові умови пункту про козаків, настоюючи на їх заслугах перед союзниками. «Не проходило дня під час кампанії,— казав він,— щоби козаки не приводили полонених москалів. Вони вирятували після Полтави шведського короля». Орлик на протязі двох днів ходив від Андреселя до великого візира й назад та жадав, щоби москалі негайно залишили Україну й повернули все майно, пограбоване на Україні. Але пункт про козаків був зрадагований дуже неясно, й тому в Константинополі прийшлося вести цілу кампанію, щоби мир на Пруті не був ратифікований султаном та щоби війна продовжувалася.

В кінці грудня 1711 р. в Константинополь прибуло козацьке посольство і в перший же день було прийняте в Palais de France [резиденції французького посла] Дезайером *. При описі прийому Дезайер хвалить витриманість козаків. Козаки передали послові зміст своїх інструкцій, і Дезайер обіцяв «настоювати, щоби Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну; козаки прохали мене настоювати, щоби їм була повернена Україна обох берегів. Я гадаю, ваша ексцеленціє, що це в наших інтересах, бо коли в Польщі осідає саксонський** володар, немає рації залишати їй Україну. Козацькі послы особливо настоюють на амністії й визволенні українців, засланих в Московщину, й щоби москалі, залишаючи козацьку країну, по своїм звичаям не руйнували України. Як же почнеться війна, нехай татари йдуть на Московщину, а не на Україну, де в останній раз вони так поводитись, що стали ненависні всьому населенню. Тутешній московський посол ширить чутки, що нібито Туреччина претендує на всю Україну й що церкви там будуть перероблені в мечеті. Тому, щоби це не викликало обурення в християнському світі, я маю зазначити, що Україна обох берегів буде незалежна тільки під захистом і протекцією Порти, як Молдавія й Волощина. Козаки бажають мати вічний союз з Портою, Кримом і Швецією».

Ось відповідь Торсі з 6 квітня 1712 р.: «...Король вповні похвалює Ваше поведення відносно козаків. Ви можете нагадати великому візирові, що його християнська величність все цікавилась козацькою нацією; зараз же, коли вона в союзі з шведським королем, старим другом Франції, в наших інтересах є союз козаків з Портою».

Дезайер розвиває надзвичайну енергію, часто бачиться з козацькими послами, що мешкали в Пері¹⁰. Мало того, він зводить козаків з патріархом, який *volens-polens* [волею-неволею] мусив їх підтримувати, бо Дезайер прямо сказав йому, «що після того, як Порта довідалась про зносини царя з східними християнами, в інтересах патріарха показати, що він не слідує за царем».

Праця французького дипломата увінчалася успіхом, й в 1712 р. 11 травня він з радістю доносить: «...Наші інтереси на доброму шляху. Султан підписав грамоту Орликові. Мені прийшлося довго дискутувати з Соліманом-пашею***. Він старався все покликатись на старі договори з Хмельницьким й Дорошенком, а козацькі послы не хотіли відступати від інструкцій Орлика. Надсилаю Вам текст». Копія тексту, надіслана

* Послы передали Дезайерові, що сам Орлик їхав до Царгорода, але в Бабах нагнав його шведський комісар і від імені Карла XII прохав вернутись в Бендери.

** Август II, електор саксонський¹¹.

*** Новий адмірал і начальник всього флоту.

Дезайером, не залишилась в архіві, але 20 роками пізніше Віленев, посол Франції в Царгороді, знов переслав її. Ось цей текст:

«Грамота султана Ахмета, забезпечуюча гетьманові Орликові володіння всією Україною, перекадана з оригіналу паном де Ляріа, королівським перекадачем, передана кардиналові Флері.

Ця шляхетна ознака, прикрашена султанськими відзнаками, дана для нотифікації [оповіщення], що найсильніший між великими особами релігії Ісусової Пилип Орлик, гетьман козаків, що живуть на обох берегах Дніпра, також як і запорозьких козаків, кінець якого нехай буде сповнений всякого щастя, надіслав до нас своїх послів, поважних і шановних панів: шляхтичів Костянтина Козія, кошового отамана запорозького війська, Дмитра Горленка, прилуцького полковника, Кліма Долгополого, генерального суддю України, Григора Герцига, генерального хорунжого і Кирила полковника. Означені пани, прибувши до нашої блискучої Порти, покійно прохали подати їм слідуєчі кондиції.

З огляду на їх послух відносно нашої держави:

1. Вони матимуть право вибирати й складати своїх гетьманів.
2. Що ніхто, окрім них, не зможе інтересуватися справами їх нації, керування якої буде знаходитись в руках гетьманів.
3. Що під претекстом [приводом], що козаки обох берегів й запорожці будуть підлягати Порті, не можна буде вимагати від них гарачу¹², ні другого податку, ніякого роду взагалі повинностей.

4. Під умовою, що в майбутності вищезазначена нація козацька і запорозька буде міцна й постійна в своїх обіцянках, вона не матиме ніяких неприємностей, не зможе бути ображена в справі їх земель. Їх крам, котрий вони будуть переправляти в наші володіння, буде обложений лиш митом і нічим більше.

На прохання вищезазначених козацьких і запорозьких послів і по представленню найяснішого татарського хана, хана Девлет-Гірея, могутність котрого нехай буде піддержана навіки, ми дали свою султанську згоду на перелічені тут артикули під умовою, одначе, що коли наші побідоносні й безчисленні армії виступлять війною на дніпровську територію, зазначена нація приєднає до наших армій стільки війська, скільки їй це буде можливо, і провадитиме акцію спільно. Й щоби гарантувати всі ці обов'язки, старший син гетьмана буде заложником в руках татарського хана.

При цих умовах ми постановили видати цей султанський диплом [посвідчення] і згодились на умовини й артикули тут зазначені, тому що ми бажаємо, щоби вони були точно виконані; й оскільки вищезазначені нації будуть постійні й міцні у своїх обіцянках, ніколи ні з нашого боку, ні з боку наших славних наслідників, від їх візирів і міністрів та інших осіб не буде нічого неприємного зроблено відносно цих націй. Навпаки, вони самі і їхні діти — всі матимуть особливу ласку в наших славнім домі, що прийняв їх під тень своєї протекції. Нехай це буде всім відомо.

Дано в місті Царгороді в середині місяця зілкади, рік гіджири¹³ 1123».

Надсилаючи султанську грамоту, Дезайер коментував її в таких виразах: «...Це річ без прецедентів — козаки мають умови більш корисні, як навіть господарі. Війна з москалями вже вирішена. На Дунаї відбудеться зустріч султана з шведським королем і козаками. Султан урочисто підтвердив, що не піде на замирення без того, щоби Україна обох берегів не була повернута козакам».

Англійський і голландський послы робили великі заходи, щоби примусити Порту відмовитись від вимог про повернення всієї України, бо вони кажуть, що «без Києва цар ніяк не може жити». Але на цей раз побіда була на боці французького амбасадора [посла], котрий швидко з вдоволенням міг писати: «Султан наказав послам — посередникам (себто англійському і голландському) не мішатися в московські спра-

ви, інакше всі маєтки їх підданців в Туреччині будуть сконфісковані».

Тоді ж був розісланий султанський циркуляр до всіх візирів й пашей збиратися на Дунаї для війни з москалями, при чому Дезайер знов зауважив, що одна з причин війни, яка приведена в циркулярі,— це те, що «цар втручався в козацькі справи».

Тому агент Ракоці¹⁴ Клементе, що слідкував в Гаазі за міжнародною політикою, писав своєму князеві: «Турки не задовольняються Азовом, але жадають всієї України, під'юджені козаками, шведами, поляками й Францією».

Здавалось, що для України наставали кращі часи, але... турецька політика в ті часи була одна незвичайно хитка, й нараз 16 червня 1712 р. договір з москалями, знов-таки при посередництві голландського й англійського послів, був ратифікований. Цар отримав Лівобережну Україну, а Порта становилась як би господарем Правобережжя. При таким обороті справ де Торсі прохав Дезайера (1 серпня 1712 р.) настоювати перед величним візирем, щоби Правобережна Україна не верталася до Польщі, а з Орликом на чолі залишалась за Туреччиною*.

Дезайер не успів розвита демаршів у напрямі інструкцій де Торсі, як 4 падоліста [листопада] 1712 р. несподівано в французьке посольство явився Бостанджен-паша, посланий султаном, і склав заяву, що султан вирішив війну з москалями. Одночасно знов стали появлятися в посольстві козаки. І, з огляду на нову ситуацію, Дезайер пересилає у Версаль копію маніфеста Орлика, даного ще в квітні місяці в Демотиці**. Цей маніфест, один з найважливіших документів акції Орлика 1711—1713 рр., має головною метою виправдати перед Європою, особливо з огляду на агітацію англійської і голландської дипломатії, союз з Туреччиною.

«Вважали ми потрібним поінформувати королів, володарів республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в Турецьку державу й підняти [так у тексті. — О. Р.] сьогодні зброю проти московського царя». Вказавши, що в своїй діяльності він йде по слідах гетьмана Мазепи, «великі прикмети, добродійність і християнська побожність котрого дотепер відомі у всьому світі», Орлик визнає також, що «це натуральне право визволятись від пригнічення і працювати на те, що несправедливість і вища сила відняла»; далі маніфест викладає історію українсько-московських взаємин, починаючи з часів Хмельницького аж до умови з Карлом XII, приблизно в тих самих виразах, як і в передмові до бендерських пактів¹⁵. «Ні амбіція, ні навіть щирість, котру маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли присилувати нас зробити щось противне тому, що ми не можемо робити, як християнська нація. Султан склав з нами урочистий трактат союзу, трактат настільки почесний і корисний для християнської нації, що міністри Порти заявили, що не знайшли в своїй історії й їх регістрах нічого подібного»***.

«Його величність запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише оновити цю державу в старій її конституції, щоби покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московщиною»****.

Здатний політик і зручний дипломат, Орлик мусить рахуватись з загальним настроєм в Європі, котра після 20 років війни прагне миру,

* «Одним з останніх актів Людовика XIV було, таким чином, зробити султана вартовим і протектором козацької й польської свободи; завдяки впливам нашої дипломатії присутність османів в Європі стала для деяких християнських народів закладом спокою і гарантією незалежності» — міркування належать перу французького дипломата й публіциста Рейналя.

** Біля Андріанополя.

*** Таким чином, не тільки Дезайер [дивись вище] вважав договір з турками дуже корисним для України...

**** Ця аргументація є якраз ідеєю версальського кабінету.

повинен брати на увагу й антифранцузьку коаліцію, що бажала за всяку ціну замирення на півночі, й тому він декларує в маніфесті: «Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми, одначе, не будемо поступати з-за почуття помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що невинновні в людській крові, яка може пролитися, і щоби вказати, що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальному артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли з допомогою господа бога козацька нація буде обновлена в своїх правах, ми не відмовимось від посередництва безсторонніх держав для урегулювання границь й других труднощів, що можуть зустрінутись».

19 листопада Туреччина оголосила війну Московщині. Карл XII і Дезайер могли бути вдоволені. Мусили також в цей осінній день почути приближення врешті так довго бажаного часу повороту на Україну й козацькі послі, що мешкали в Пері. До цього почування мало приєднатись і справедливе задоволення, що їх діяльність в значній мірі спричинилась: також до останнього акту блискучої Порти. Вони добре виконали мандат свого гетьмана, й справедливо Шафіров та Шереметев, московські послі, писали до всіх послів в Константинополі, що «французький посол і козаки — головні винувники нової війни»*.

Дезайер, який не бажав робити шуму з своєї акції, виправдувався, що «подібні заяви (московських послів) є старий спосіб шкودити Франції». Проте Людовік XIV похвалив його діяльність. «Все, що,— писав де Торсі,— в сучасній кон'юктурі сприяє інтересам шведського короля, шкодить цісареві. Тому не може бути дороги, яку наша дипломатія не вживала б на сході, щоби зупинити триумф Австрії. Московський цар, якого дволичність й те, що він не додержує даного слова, всім відомі, зв'язався міцно з цісарем, й тому в наших інтересах піддержати також права козаків на Україні. Й про це ніколи не забувайте...».

Між тим приготування до війни продовжувалися. В Адріанополь прибули султан, шведський король, і 23 березня 1713 р. був викликаний і Дезайер. Новий великий візир Соліман-паша, старий друг Дезайера й України, прохав французького посла виготовити меморіал про сучасну міжнародну ситуацію в Європі. У відповіді своїй 30 березня Дезайер зазначив, що Петро піддержує в Польщі короля Августа, свого друга, щоби забезпечити собі союз з цісарем; колись настане день, як турки матимуть страшенну війну, коли вони нині ж не розірвуть згоди між цісарем і царем**. І ось для цього є лише одна дорога — вимагати від москалів евакуації Польщі й України. Після вже евакуації цих країн відповідно кон'юктурі Порти зможе вести акцію. Але ясно, що в загальних інтересах є реставрація Станіслава Лещинського в Польщі: він старий друг Порти, Швеції й Франції; відносно ж України буде справедливо її передати козакам на чолі з гетьманом Орликом, вірним союзником Порти й Швеції. Ці дві держави — Польща і Україна — будуть вже досить сильні, щоби затримувати москалів і перешкодити їм з'єднатись з цісарем. Мало того, треба ще вимагати від царя зруйнування твердинь, які він вибудував на Дону. Порти мусити бути переконана, що в разі, як вона зараз дасть підмогу шведському королеві й його союзникам, Франція, беручи це все на увагу, подвоїть давню дружбу, яка існує вже 200 років між нею і Портою Оттоманською.

На цей раз, як і пізніше, французька дипломатія, висловлюючись категорично за визволення України від москалів, нічого не каже, чи вона передбачає Україну в тісному союзі з Польщею, чи цілком неза-

* Такі ж реляції вони надіслали в Москву, і тоді й були вивезені в Сибір рідні емігрантів-мазепинців.

** В 1736 р. така війна дійсно почалася.

лежною, чи в союзі з Туреччиною. Воно і зрозуміле. Комбінація з Україною в цей час це була комбінація лише з запорозькою армією і частиною старшини на еміграції. Будувати щось вже дефінітивно [конкретно] на цих чинниках було важко. Проте дуже ясно тенденція меморіалу Дезайера. Україна для нього — це держава, яка мусить вийти в східний бар'єр, щоби перешкодити союзові царя з цісарем. Беручи під увагу тодішній стан речей, можна вважати, що в час складання меморіалу Дезайер уявляв собі Україну евентуально [зрештою] під протекторатом Порти.

Соліман-паша прихильно прийняв цей меморіал, і військові підготовки ішли своєю чергою, як знов стався сумний інцидент, що зруйнував весь дипломатичний успіх Дезайера. Причиною у цьому була вдача Карла XII. Великий візир запрохав короля до себе; гордий Карл відмовився першим піти, а Соліман-паша теж вперся. Даремно Дезайер надсилав свого драгомана¹⁶, а потім сам прибіг в Демотику, де жив Карл XII, щоби його перекопати. Нічого не допомогло. Король був невмолимий. Гордий візир був ображений, і він передав Дезайєрові: «Порта все одно вирішила воювати з москалями, тільки віднині шведський король, щоби не мати претексту гніватися, не буде більш посвячений у справи війни». Але помилявся і великий візир. В сералі взяла верх партія, що бажала миру з Москвою і війни з Венецією. Чесний Соліман-паша, що хотів вдарити на Московщину, був усунений, і на його місце став Алі-паша, старий москвофіл. Це сталося 11 травня 1713 р. Вся праця Дезайєра пропала, і 26 травня він повернувся в Константинополь. Дня 17 липня був підписаний проти протестів Карла XII і Орлика договір миру Порти з царем¹⁷.

Потрібно буде 23 роки, раніш чим Порта спочує московську небезпеку й знов кинеться в обійми Франції, Швеції, Польщі і козаків.

Через рік, 1 жовтня 1714, Карл XII врешті залишив територію Туреччини, а за ним потяглась і козацька старшина. Починалися дні еміграції...

II

Початок 20-х років XVIII століття не був сприятливий для відносин Орлика з Францією; Франція в цей час досить прихильно ставилась до Росії, її посол в Туреччині Бонак був посередником в конфлікті між Росією та Портою в перських справах¹⁸. В ті часи ворогами Петра були Англія, Голландія, Іспанія; Орлик, який пильно слідкував за європейськими подіями, знаходився в цей період у більш живих відносинах з лондонським кабінетом, завдяки якому, між іншим, він й отримав дозвіл переїхати з Серета до Салонік.

Одного дня в Салоніки прибула вістка, яка мала відіграти велику роль в житті гетьмана. Орлик довідався, що його старий друг, хресний батько його дітей, Станіслав Лещинський, що досі жив бідно в Ельзасі, став тестем французького короля Людовіка XVI, а Марія, дочка Станіслава — королевою Франції й Наварри. Далекозорому Орликові зразу стало видно, що рано чи пізно версальський кабінет мусить піддержати інтереси Станіслава в Польщі і в такому разі в Європі знов прийде до загального конфлікту, при яким українське питання зможе бути поставлене на міжнародний ґрунт. Й Орлик знов починає наближатись до Версаля, спершу при допомозі Станіслава. В ті часи утворилася Ганноверська коаліція (23/IX 1725), в склад якої ввійшли Франція, Голландія й Пруссія. Коаліція мала метою утримати в силі трактати в Утрехті¹⁹; Орлик вживає заходів, щоби зв'язатися з цією коаліцією, котра як не вороже, то, принаймні, не дуже прихильно придивлялась до зміцнення Москви. Однаково гетьман пильно слідкує за відносинами Москви з цісарем і в серпні 1726 нотує в своєму щоденнику повний текст російсько-австрійського союзного договору²⁰.

У гетьмана був старий приятель Блянк — колись французький

консул в Салоніках, а потім урядовець в Парижі. Старі приятельські, можна навіть сказати, інтимні відносини робили особу Блянка особливо відповідною для того, щоби через нього бути в курсі справ міжнародної політики.

2 серпня 1726 р. Орлик в листі до Блянка розвиває ідею, що його особа може бути дуже корисна для інтересів Ганноверської коаліції; знаходячись в постійному контакті з Україною, він може в слушний час викликати революцію й, таким чином, нанести удар Росії. Він певний, що «в європейському конфлікті Україна все матиме визначну роль. Нація козацька страшенно пригнічена російським урядом і чекає лиш хвилини, щоби скинути невиносиме ярмо, котре їй накинuli. Особливо вона рішиться на повстання, маючи за собою допомогу запорозької армії, своїх співгромадян, котрих нині налічується до 60 000. Я в цій справі добре поінформований листами, котрі запорозька армія надсилає до мене через монахів з України, котрі проходять через Салоніки, направляючись на Афонську гору²¹. Як тільки на Україні зачнеться рух, запорожці потроються в кількості, й вони доб'ються вільності України, чого б це не коштувало».

Майже одночасно, 6 серпня, Орлик пише лист до Станіслава Лещинського в Шамбор біля Парижа, де вимагає, щоби король допоміг йому поставити українську справу в контакт з Ганноверською коаліцією. Він жадає «протекції для української нації й запорозької армії від всієї Ганноверської коаліції, що має таке гарне завдання, як установлення миру в Європі, а без спокою на Україні жодного миру не буде». Коли ж Ганноверська ліга не згодилась би на таку протекцію, Орлик прохає спеціально французького короля на міжнароднім конгресі, котрий має зібратися в Суасоні чи Камбре, зажадати внесення в загальний трактат пункту про евакуацію України москалями. «Король французький має видати спеціальний диплом в цій справі, яким бере під свою протекцію Україну й запорозьке військо; диплом цей має бути в такій формі, як це склав блаженної пам'яті шведський король Карл в Бендерах. Я опублікую сей диплом на козацькій мові по всій Україні».

При цьому Орлик пропонував і конкретний план щодо своєї особи. Корабель французький має взяти його в Салоніках і перевезти до Ліворно, звідки вже французький консул переправить його в Хотин; біля Хотина на Бозі завжди є передовий відділ запорожців в 1000 чоловік.

Ці два листи до Блянка й Станіслава Лещинського цілком ясно показують тодішні думки й плани гетьмана. Талановитий дипломат, може, найздібніший дипломат, якого Україна взагалі знала, він залишає на боці такі питання, з ким має Україна після визволення бути в дружбі, форму цієї дружби, що це дасть Франції й т. ін. Він зв'язує українське питання з міжнародною мораллю, яка не може припустити, щоби в ній панували насильники.

Але поза цими, я сказав би, міжнародними заходами, котрі викликалися таким урочистим фактом, як скликання міжнародного конгресу, Орлик добре знає, що всяка допомога заснована на інтересі. І він старається вказати цей інтерес й Ганноверській лізі, і Франції, і навіть Станіславу Лещинському, постійному кандидатові на трон у Варшаві. На ці інтереси він поки що вказує глухо, не обов'язуючись, бо не знає ще, як до них поставляться міжнародні чинники. Одно він зазначає ясно — антимосковський характер руху на Україні. З цього вже міжнародні чинники могли зробити свій висновок. Друге, чого гетьман вимагає невідступно, це міжнародної гарантії для України. Залишиться назавжди достойною поваги й пошани українського народу ця риса гетьмана в його акції. Це є квінтесенція його праці — ставити завжди українське питання на широкий міжнародний ґрунт. Навчений гірким досвідом всієї попередньої української історії, коли політичні комбінації з одною якоюсь державою не виправдували себе, Орлик завжди шукає міжнародної гарантії Європи. Згадавши про диплом Карла XII з

10 травня 1710 р., Орлик цим самим зазначив характер грамоти, котру прохав у французького короля. «Слідуючи по стопах наших славних попередників, королів Швеції, бажаємо постійно спасіння і вільності славної руської нації... І цим публічним дипломом ми декларуємо, що не покладемо зброї й не зробимо миру, поки гетьман і запорозька армія не звільняться від московського ярма і не реституються в старих вільностях і поки незайманість їх території не буде певно гарантована майбутнім мировим трактатом».

Ось який був характер шведського диплома...

Станіслав Лещинський не обманув очікувань свого старого друга; він інтервенював [тут: виступив на захист інтересів Орлика] у Версалі, і звідси були надіслані до французького посла в Царгороді інструкції, спочатку дуже обережні, як потім Орлик жалкувався Станіславові Лещинському. Анрезель, посол в Царгороді, спішить увійти в контакт з гетьманом і 27 жовтня 1726 р. пише йому листа, де жалкує, що досі не мав нагоди ввійти в контакт з такою славною особою, але сподівається нині це виправити... «Англійський і французький двори дуже серйозно поставились до Вашої справи». «Всі ганноверські союзники, — писав Станіслав, — з свого боку абсолютно розуміють великі користі, які Ваша славна особа може принести справі, спільній для них всіх».

І, дійсно, французький і англійський послы в Царгороді дістали від своїх урядів розпорядження про грошову допомогу Орликові, яка й була йому дана. Окрім того, й Порта завдяки представленням цих дипломатів збільшила субсидію, якою користувався Орлик в Салоніках.

Французький посол в Гаазі інтервенював перед станами, вказуючи, що революція, яку Орлик зможе підняти на Україні, буде дуже корисна для всіх союзників, бо вона спричиниться до знесення Московщини, союзника царя, котрий є ворогом всіх трьох держав (Англії, Франції і Голландії).

Між тим конгрес в Суасоні приближався, й Орлик, не маючи змоги (мабуть, по підозрінням Порти) самому прибути на конгрес, — «А як це було потрібно!» — пише він, — звертається на всі сторони, мобілізуючи своїх прихильників.

Допомога Франції, Англії, Швеції була йому обіцяна. Головний його дипломатичний захисник в Парижі — це сам Станіслав Лещинський, далі йде голштинський посол граф Бассевиц, представник голштинського князя Карла Фрідріха, який дуже любив Орлика; свояк Карла XII, одружений з дочкою царя Петра — Анною, Карл Фрідріх мав велике слово на берегах Невы.

Дипломатичний вигляд справи Орлика був досить непевний. Війни з Росією не було, та взагалі цей конгрес не був конгресом після війни, а одним з тих конгресів, котрі час від часу Європа, втомлена війнами, збирає, думаючи знайти якийсь *modus vivendi* [спосіб життя], котрий припинив би хоч на деякий час пролив крові. Коли прийняти ще під увагу, що одним з дипломатичних чинників, на який Орлик сподівався, був родич московського царя, то зрозумієш, наскільки утруднена була акція гетьмана.

В ноті, яку Орлик надіслав до численних достойників конгресу, він вимагає перше всього реституції Переяславського договору 1654 р. «Обіцяв цар (Петро) подібно своїм попередникам протекцію козацькій нації», бо «козацька нація після низки побід над поляками, побідниця, тріумфуюча й могутня, добровільно пішла під московську протекцію спільно з своєю великою країною по обох боках Дніпра; зроблений був, одначе, трактат про непорушення законів і вільностей козацьких, який був санкціонований клятвою Олексія Михайловича за себе і за його наступників; і син його, Петро, не тільки обнявши престол, але і після полтавської баталії в 1709 р. негайно публічною грамотою підтвердив це все...». Найважливіше жадання гетьмана — реституція Пере-

яславського трактату з боку московського царя — має бути підперта союзними державами: «Нехай повноважні представники царя підтвердять на Суасонськiм конгресі реституцію давньої свободи козацької».

Отже, знов ми бачимо це бажання міжнародного контролю над українським питанням. Тільки через такий шлях гетьман сподівався повної незалежності України. І вважав це він настільки потрібним й важким, що, не дивлячись на поміркований тон його вимог, з огляду на тодішній стан міжнародної ситуації, Орлик ставить ясно це питання про міжнародну гарантію.

Що Переяславський договір був лише етапом в планах Орлика, се видно з сього, що в тій же ноті він гостро критикує поведження москалів на Україні, при чому він освітлює це питання теж з точки міжнародного права — гніту одного народу другим. «Весь козацький народ притиснений жакхливим московським ярмом» — ось провідний мотив ноти. Настоюючи на добровільному характері українсько-московського союзу 1654 р., Орлик підкреслює, що, не дивлячись на обіцяну протекцію всій Україні, Москва в Андрусові уступила правобічну Україну полякам. А тепер «наперекір заключеного договору москалі ввели в Україну величезні свої війська й розложили їх по містах і селах задля жорстокого пригнічення народу... Щодо генеральної старшини й полковників, то одних москалі низьким способом скарали на горло, других заслали на вигнання й на їх місце поставили москалів, молдаван, сербів»; «30 тисяч козаків,— продовжує Орлик свою жалобу,— були надіслані на будовання Ладозького каналу й в Персію, де їх годували борошном, змішаним з каменюками. Колись квітуча Україна нині мертва, ніби ураган пройшов по ній, населення в жаху біжить в Січ».

Апостола²² Орлик не вважає законно обраним гетьманом, а посадженим москалями, та й не козак він, а «Moldavus obscurissimo loco natus» [«молдаванин вкрай темного походження»]. А поводить ся він, щоби угодити москалям, так на Україні, що навіть камінь торкнувся би від його знущання над населенням.

Конгрес в Суасоні тягнувся майже два роки й до нічого конкретного не довів. Вже через два роки знов в Європі почалася війна. Тому, що протоколів у повнім значенні цього слова з конгресу не залишилося, важко установити, чи українське питання було поставлене на пленарному засіданні. Але з листувань Орлика з різними достойниками конгресу та з документів французького архіву ми маємо живий образ української справи на зеленому полі дипломатичної конференції 200 років тому назад. Кардинал Флері, голова французького уряду, Лорд Стангоп, англійський делегат, барон Гослінга, голландський делегат, князь Бурнонвіль, іспанський делегат, були тими особами, хто вів поза засіданнями конференції розмови з російським делегатом Олександром Головкіним при посередництві шведського посла барона Гедди і голштинського графа Бассевіца. Точного змісту цих розмов документів не заховали, але одне ми знаємо — всі дипломати запевняли Головкіна, що «справа гетьмана Орлика є справедлива й що в інтересах всієї Європи негайне полагодження її».

Головкін дуже холодно віднісся до цих демаршів і зразу же, в грудні 1728 р., відповів Флері, що його уряд не може припустити дискутування української справи на конгресі, що на Україні тепер повний спокій, що російський уряд настільки прихильно ставиться до козацької нації, що навіть наперекір постанові покійного царя знов дозволив обрати гетьмана. «Чого ж,— питав Головкін,— турбуватись європейським володарям?» А щодо гетьмана Орлика, то він є, за словами Головкіна, бунтар і спільник Мазепи, але, не дивлячись на це, російський уряд готовий дати йому амністію, як він віднині лояльно буде ставитись до уряду.

Вражені такою відповіддю, дипломати, певно, більше не настою-

вали, а Флері через свого посла в Царгороді повідомив Орлика про його справу; зі слів кардинала Флері, Гедда писав до Орлика й радив йому покористуватися амністією, певний, що завдяки голштинському князеві її можна буде дістати.

Гетьман в ці часи вів й другим шляхом переговори з російським урядом про реституцію Переяславського договору, але вони, як він потім запевняв, завдяки Меншикову не довели ні до чого, й у відповіді до французького посла в Туреччині на лист Флері він гірко пише: «Московські міністри з непам'ятних часів були найбільше підозрілі у всьому світі, від яких не треба чекати ні доброї волі, ні правди...».

А проте високе значення має ця спроба Орлика поставити українське питання на міжнародному конгресі. Це було в першій і в останній раз до третього періоду будування української держави, коли міжнародний ареопаг мав змогу ознайомитись з правним характером українсько-московських відношень, з режимом терору на Україні, з бажаннями й вимогами України. Конгрес добре розумів, що Орлик, а не Апостол, є виразником українських змагань, й тому кардинал Флері й пише, що справа Орлика є справедлива. Але двісті років назад груба сила була таким же пануючим фактором, як і в наш вік, і конгрес нічого конкретного не зробив та й не міг зробити для «козацької нації». Як не вважати той факт, що завдяки тому, що Європа цікавилась українською справою, московський уряд дійсно повинен був зм'якшити режим на Україні і дозволити обрати гетьмана. Наша історіографія завдяки тому, що навіть російські архівні матеріали за ці часи ще не опубліковані, не кажучи вже про закордонні, не звернула досить уваги на цей зв'язок між полегшенням режиму на Україні й тим, що українська справа цікавила Європу. Російський історик і дослідник міжнародного права професор Нольде у своїй розправі про українсько-московські відносини відмічає цей факт, що завдяки деяким зовнішнім обставинам при Петрі II був змінений режим на Україні, але, не маючи під рукою архівних матеріалів, не задає собі питання, в чому, властиво, полягали ці обставини.

І в цьому знов була заслуга гетьмана Орлика. Якби вся дипломатична акція Орлика виявилася лише в одному цьому факті поставлення української справи на конгресі в Суасоні, то за це одне українська державна ідея повинна лічити його найбільш здібним, найбільш певним паладином, яких вона мала після пам'ятного дня 6 серпня 1657 року, коли великий Богдан відійшов у вічність...

III

28 травня 1729 р. новий французький посол в Царгороді маркіз де Віленев* писав до міністра закордонних справ Шовелена**: «...Англійський посол був у мене і вів розмову про генерала Орлика, але таким таємним способом, що маю переконання, ніби він щось ховає. Посол передавав мені лише, що П. Орлик командував корпусом козаків під час гетьманування Мазепи. Нині він знаходиться в Салоніках, де турки тримають його за вимогами москалів. Він має від Порти на день п'ять піастрів на своє утримання. Тому що я не знайшов нікого в Царгороді, хто був би у зносинах з Орликом, я повинен був написати

* Жан-Франсуа де Тур де Віленев, посол до 1741 р., місія якого в Туреччині була, за словами німецького історика Гаммера, найбільш блискучою й успішною у відносинах Франції з Портою на протязі 300 років. Поборював московську політику і проводив ідею союзу Порти, Швеції, Польщі й України. При його посередництві був заключений Белградський мир в 1741 р., що закінчив російсько-австрійсько-турецьку війну. Відрізнявся високою чесністю і непідкупністю, в ті часи досить рідкою між дипломатами. Помер в 1752 р. в Марселі.

** Шовелен Жермен-Луї (1685—I/IV. 1762). З 1727 р.— державний секретар закордонних справ. Був сторонником активної політики й тому усунений в 1737 р. кардиналом Флері.

одному французькому купцеві в Салоніках*, котрого я знаю як серйозну людину, щоби він зібрав інформації про характер Орлика, як він живе, й особи, з якими він у зносинах».

І ось за кілька днів до гетьмана явився один французький купець, котрий заявив йому, що, довідавшись, яка важна особа перебуває в Салоніках, він вважає своїм обов'язком засвідчити йому своє поважання. Гетьман, радий всякій новій людині, прийняв купця дуже чемно. Під час візиту купець сказав гетьманові, що, по його відомостях, з приводу особи Орлика багато людей передавали французькому послу-ві приємні речі. На це, між іншим, продовжував купець, Віленев відповів, що він персонально не знає Орлика, але ще в Парижі чув добре про нього. Він, посол, лише трохи здивований, що, прибувши в Царгород, він не отримав листа з привітанням від Орлика — хоч всі закордонці на Леванті²³, особливо ті, що не мали своїх представників при Порті, згідно з старими капітуляціями підпадали під протекцію французького посла**.

З свого боку, Віленев писав у Версаль, що він входить у контакт з Орликом дуже обережно, щоби якимось царський й цісарський послі не довідались про те. Тому він не хоче надсилати якогось француза з Царгорода, щоби не викликати підозріння, хоч гетьман, можливо, буде вважати себе ображеним такою манерою.

Так воно і сталося. Орлик був людиною з високо розвитим почуттям гідності. Він вважав себе «вибраним шефом вільної нації», зрозумів зараз же характер візиту до нього салонікського купця, він нічого не відповів йому конкретно і також не спішив з листом до Віленева. Тому французький посол 25 червня 1729 р. з огірченням писав до Шовелена: «Візит купця не зробив великого враження на генерала Орлика, але я все ж сподіваюсь, що це підштовхне Орлика написати мені».

Гордий амбасадор на цей раз помилився, він зустрів таку ж горду людину. Минули дні, тижні, місяці, листа від Орлика не було. А з Версаля приходили інструкції неодмінно ввійти в контакт з гетьманом. Орлик, що мав безпосереднє листування з Станіславом Лещинським, знав про ці інструкції й тому особливо не турбувався з відповіддю до Віленева. Невідомо, як довго це обостороннє мовчання продовжувалось би, але на цей раз Віленеву допоміг випадок. Станіслав переслав через нього вина в подарунок Орликові, й Віленев поспішив 5 жовтня написати гетьманові, що має для нього пакунок і користується також нагодою запропонувати Орликові свої услуги в Туреччині й запевнити його про свою відданість.

13 жовтня гетьман з видимим задоволенням нотував в своєму щоденнику: «Врешті дістав листа від французького посла п. Віленева». Тільки 24 жовтня Орлик написав докладного листа до Віленева. Почавши з вибачення, що довго не писав із-за «хворості», гетьман поздоровляє Віленева з його новою посадою, до якої, він певний, Віленев має всі необхідні дані, велику бистрість, солідний дар судження, розумну обережність. Дальше Орлик переходить до описання свого сумного життя в Салоніках, «цім Вавілоні» для нього, куди він засланий Портою без жодних причин, і протестує проти свого інтернування, котре противне міжнародному праву. Але не стільки пригнічує гетьмана його персональна доля, як «доля сумна мого народу й армії запорозької, де російський двір, користуючись моєю відсутністю, вживає всі

* Французи грали в 17 і 18 в. велику роль в Салоніках. До 1719 р., наприклад, й інші нації могли надсилати кораблі в Салоніки лише під французьким протекторатом.

** Капітуляціями називаються договори, складені між європейською державою і Туреччиною в справі різних привілеїв для підданців цієї держави. Перша, що добилася таких капітуляцій, була Франція — ще в XVI в., з часів Франциска I. До 18 віку вона одна мала такі капітуляції. З заяви Віленева видно, між іншим, що він не дивився на Орлика, як на російського підданця, бо останні мали вже тоді протекцію свого посла.

зусилля, щоби повернути запорожців під свою владу. Не дивлячись на це, запорозьке військо збільшується кількістю і доходить нині до 100 тисяч, бо весь народ, роздратований москалями, вся козацька нація чекає лише хвилини, щоби повстати проти тиранського ярма москалів». І гетьман прохає Віленева вплинути на Порту, щоби вона йому дозволила приблизитись до України, властиво в Запоріжжя, де він збере вірних йому козаків й, таким чином, зможе послужити інтересам аліантів [союзників], якби його справи, котрі трактуються на конгресі, не довели до жодного висліду.

Віленев був дуже вдоволений, отримавши, врешті, листа від Орлика, сповістив про це Шовелена, і від цього часу він входить у постійні зносини з Орликом. Європейська ситуація швидко мала дати конкретний характер цим відносинам.

Старий польський король Август, реституйований на троні багнетами царя Петра, вмирав й навколо саксонської палати готувалася вже велика боротьба між майбутніми кандидатами на спадщину Ягеллонів. Як і 40 років назад, були дві головні партії: російсько-царська, для якої провідною лінією залишалась інструкція Петра до свого посла Аннікітіна в 1697 р. «вжити всіх заходів, щоби не був обраний принц з бурбонської Франції», і французька партія, котра й на Віслі боролася проти того ж австрійського дому. На цей раз версальський кабінет підтримував кандидатуру Станіслава Лещинського, що був вже раз польським королем і який після Полтави втратив свій трон. Станіслав жив в Шамборі на Луарі. Шовелен був виразником всієї тодішньої французької опінії [точки зору], коли писав: «Наш король одружений лише з звичайною панночкою і треба було б, щоби королева наша була дочкою справжнього короля на троні». Ця заява не була тільки якимсь вередливим бажанням короля Людовіка XV і його оточення. Вона виходила з державних інтересів Франції, й пізніше, під час конфлікту, прусський король Фрідріх Вільгельм мав повну рацію казати: «Всі французи готові жертвувати своєю кров'ю та грішми, аби їх король не залишив свого тєстя». Ось чому вже в 1728 р., себто за п'ять років до смерті короля Августа, Монті, новий французький посол в Польщі, отримав інструкцію: «Зробити все, щоби при новій кон'юктурі король Станіслав мав перевагу над іншими кандидатами».

Ситуація ж європейська була досить прихильна для Франції. Англія, якою кермував мирний Вальполь, була в добрих відносинах з версальським кабінетом і, навпаки, косо дивилася на збільшення Росії. Іспанія, яка мала французьку династію, була у формальнім союзі з Францією. В Італії Франція мала також союзника в особі савойського дому. Проти цісаря Франція мала цілий ряд німецьких князівств; Пруссія, в інтересах якої ніяк не було, щоби саксонський князь укріпився на польськїм троні, теж піддержував Францію й Станіслава.

Але вже задалегідь можна було сказати, що, не дивлячись на успіхи, які мала одержати Франція в Німеччині і в цісарських володіннях Італії, доля війни за польську спадщину вирішиться перед Варшавою. Що могло затримати рейд 50000 московської кавалерії на Варшаву? Швеція після Ніштадтського миру²⁴ була знесилена, цісар у союзі з Росією. Пруссія, хоч і не бажала бачити саксонського князя польським королем, з другого боку, мала сама апетит на польські землі, та взагалі «король-сержант» Фрідріх-Вільгельм не бажав втручатись у війну.

Залишилася Туреччина — одна лише держава, яка завдяки тому, що межувала з Польщею, була ніби призначена відіграти відносно Польщі роль протектора від хижацьких намірів Росії. Це не була сучасна мала держава, а імперія, яка ще піввіку назад загрожувала одночасно Відню й Києву. Вже минулося 20 років після Прутського трак-

тату, де була клаузула²⁵ про невтручання Росії в польські і козацькі справи. Ця клаузула була так загально зредагована, що все давала можливість Порті сказати своє слово в польсько-російських відносинах.

Ми вже бачили вище, яке велике значення надавала французька дипломатія цій клаузулі, завдяки якій вона бажала зробити з Порти протектора Польщі й козаків проти московської експансії. Настрій турків до москалів в цей час був такий, що Веленев писав до Монті 11 травня 1731 р.: «Кожний турок при самім вже народженні дізнається, що повинен ненавидіти німців і москалів — й до цього зводиться тут вся політична «система». Французькій дипломатії тільки й залишилося нагадати диванові цей артикул Прутського договору, зробити відповідні для Порти висновки і почекати наслідків.

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

¹ Рамбо Альфред (1842—1905) — французький історик, автор численних праць з історії міжнародних відносин і політичної історії Росії та Франції.

² Лешинський Станіслав (1677—1766 рр.) — союзник Карла XII, проголошений польським королем під час окупації шведами Польщі (1704 р.). Не був підтриманий значною частиною шляхти, що залишилася вірною скинутому Августу II (див. прим. 8) і стала на шлях збройної боротьби за реставрацію його влади. Прихильників Августа II активно субсидював Петро I. Після поразки військ Карла XII під Полтавою Станіслав Лешинський знайшов притулок у Франції, при дворі Людовика XIV.

³ Йосиф I (1678—1711) — імператор «Священної Римської імперії» у 1705—1711 рр.

⁴ Войнаровський Андрій (бл. 1680 — бл. 1740) — соратник гетьмана І. Мазепи, його племінник. Після краху Мазепи жив у Туреччині.

⁵ Гордієнко Кость (пом. 1733) — кошовий отаман Запорозької Січі. У 1709 р. — союзник І. Мазепи і Карла XII. Після Полтавської битви забезпечив їх переправу через Дніпро біля Переволочни. У 1710—1711 рр. підтримував П. Орлика.

⁶ Серай, сераль — палац турецького султана.

⁷ Сераскир — військовий міністр у Туреччині.

⁸ Диван — дорадчий орган, що складався з вищих сановників та міністрів.

⁹ Прутська кампанія — похід російських військ у Молдавію (1711 р.). На Пруті, біля Ясс 44-тисячна російська армія була оточена турецько-татарськими військами, що майже втричі переважали її своєю чисельністю. Російська сторона була змушена піти на укладання мирного трактату (12 липня 1711 р.), згідно з яким Туреччині повертався Азов, що відійшов до Росії за Константинопольським договором 1700 р. Крім того, російський уряд зобов'язався зруйнувати новозбудовані міста Таганрог, Кам'яний Затон і Новобородицьку фортецю, а також припинити втручання у справи Польщі.

¹⁰ Август II (1660—1733 рр.) — саксонський курфюрст; одночасно з 1697 р. — польський король. Активний учасник Північної війни (1700—1721 рр.). Під тиском Карла XII позбавлений влади у 1704 р. На польський престол повернувся в 1709 р.

¹¹ Пера — передмістя Константинополя.

¹² Гарач (харач, харадж) — подушний податок.

¹³ В мусульманському календарі літочислення ведеться від ротку т. зв. гіджри — переселення пророка Мухаммеда з Мекки в Ясриб (вересень 622 р.).

¹⁴ Ференц П. Ракоці (1676—1735 рр.) — керівник визвольної війни угорського народу (1703—1711 рр.), спрямованої проти Габсбургів. З 1711 р. перебував в еміграції.

¹⁵ Бендерські пакти, бендерська конституція — хартія, складена за активною участю П. Орлика й оголошена у Бендерах з нагоди його обрання гетьманом (квітень 1710 р.). Була затверджена Карлом XII. У документі окреслені основи устрою України як незалежної держави. Зокрема, передбачалося обмеження влади гетьмана і введення елементів парламентарного правління у вигляді періодичних зборів військової ради за участю як генеральної старшини та полковників, так і депутатів від полків і запорозького козацтва. Докладніше про це див.: Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Уч. зап-ки Ін-та історії Російської асоціації науч.-исслед. ин-тов обществ. наук. — М., 1929. — Вып. 4.

¹⁶ Драгоман — офіційний перекладач при дипломатичних представництвах на Сході.

¹⁷ В основу мирного договору, укладеного в Адріанополі, був покладений Прутський трактат (див. прим. 7). Додатково передбачалося виведення російських військ з Правобережної України.

¹⁸ Інтереси Росії й Туреччини зіткнулися в Персії (Ірані) на початку 20-х рр.

XVIII ст., коли в результаті російсько-іранської війни 1722—1723 рр. до Росії відійшло західне й південне узбережжя Каспійського моря. Загроза російсько-турецького конфлікту була ліквідована підписанням угоди в Константинополі (червень 1724 р.), за якою були розмежовані володіння Туреччини і Росії у цьому регіоні.

¹⁹ Утрехтські трактати — ряд двосторонніх мирних угод, укладених в 1713 р., які разом з Раштатським мирним договором (1714 р.) поклали кінець війні за іспанську спадщину (1701—1714 рр.).

²⁰ Російсько-австрійський союзний договір, укладений у 1726 р., був продиктований спільністю інтересів цих двох держав на міжнародній арені: зовнішньополітичні успіхи Росії у першій чверті XVIII ст. призвели до значного погіршення її відносин з Францією й Англією, що від 1725 р. були членами Ганноверської коаліції, спрямованої проти Австрії. Позиції Австрії і Росії збігалися й у відношенні Польщі й Туреччини. За умовами договору Росія приєдналася до Віденського союзу між Австрією та Іспанією і гарантувала Прагматичну санкцію імператора «Священної Римської імперії», Карла VI Габсбурга. В свою чергу, Австрія приєдналася до Ніштадського мирного договору (див. прим. 19) і стала гарантом європейських кордонів Росії.

²¹ Афон — гора на Халкідонському півострові (Греція), визначний осередок чернецтва. Між православними монастирями на Афоні і Східною Європою існували тісні релігійно-культурні зв'язки.

²² Апостол Данило (1654—1734 рр.) — миргородський полковник (1693—1727 рр.), виступав за ліквідацію Малоросійської колегії (1722—1727 рр.). У жовтні 1727 р. обраний гетьманом Лівобережної України.

²³ Левант — історична назва країн Близького Сходу і східного узбережжя Середземного моря.

²⁴ Ніштадтський мирний договір (1721 р.) — угода між Росією і Швецією, укладенням якої закінчилася Північна війна (1700—1721 рр.). За умовами договору до Росії відійшло Балтійське узбережжя від Выборга до Риги, тобто частина Карелії, Естляндії, Лівонії, Інгерманландія та острови Езель, Даго і Мен. До складу Швеції була повернута Фінляндія.

²⁵ Клаузула — пункт договору.